

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ЛУК'ЯНОВ ДМИТРО ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 340.5:2

**РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВІ СИСТЕМИ СВІТУ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук**

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант:

доктор юридичних наук, професор **Петришин Олександр Віталійович**, Національна академія правових наук України, президент

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **Бехруз Хашматулла**, Національний університет «Одеська юридична академія», завідувач кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства

доктор юридичних наук, професор **Колодій Анатолій Миколайович**, Національна академія внутрішніх справ, професор кафедри конституційного та міжнародного права

доктор юридичних наук, професор **Лемак Василь Васильович**, Ужгородський національний університет, завідувач кафедри теорії та історії держави і права

Захист відбудеться «01» червня 2016 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розіслано «29» квітня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

К. В. Гусаров

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У радянській, а донедавна і в українській науці доволі поширеною була теза про суттєве зменшення ролі релігії у житті сучасного суспільства. Схожі оцінки релігії мали місце й у роботах європейських дослідників. Майже всі країни Західної Європи та Північної Америки у ХХ ст. проводили послідовну політику секуляризації і побудови світської держави, в якій релігія мусила б лишатися приватною справою людини і не впливати на державно-правові рішення.

Проте аналіз ролі релігії у глобальному цивілізаційному контексті доводить протилежне. Упродовж ХХ ст. кількість осіб, які сповідають певну релігію, лише зростала: чисельність християнської громади за століття збільшилася з 500 млн. до 2 млрд.; мусульманської – з 200 млн. до 1,2 млрд.; індуїстів – з 200 до 800 млн. Ця тенденція зберігатиметься й у найближчі десятиліття. За різними оцінками, більш ніж 80 % жителів планети зараз визнають себе віруючими (причому близько 70 % з них є послідовниками трьох світових релігій – християнства, ісламу та індуїзму). Важливо, що це кількісне зростання призвело до істотного збільшення впливу релігійних громад на всі значущі сфери суспільних відносин.

Релігія постійно вступає у взаємодію з правом і є самостійним важливим чинником розвитку публічної сфери. По-перше, релігійні відносини стають окремим предметом правового регулювання. По-друге, релігійні погляди все частіше впливають на прийняття правових рішень, у тому числі й на зміст законодавства. Унаслідок найбільш тісної та послідовної взаємодії релігії та права виникає феномен релігійних правових систем, який потребує більш глибокого і ґрунтовного вивчення.

Крім того, співіснування правових систем, які суттєво відрізняються одна від одної, мають різне культурне, національне та релігійне підґрунтя, часто призводить до складнощів у визначенні способів, типів і режимів правового регулювання тих чи інших суспільних відносин, що, в свою чергу, зумовлює соціальні конфлікти. Особливо яскраво це проявляється на рівні взаємодії національних і релігійних правових систем. Тому дослідження різних правових систем, які проводить компаративістика, визначення можливих моделей їх співіснування в одному соціальному просторі являє собою одну з найактуальніших проблем сучасної юридичної науки.

Для України питання існування релігійних правових систем має не лише теоретичний характер. В основу державної політики нашої країни покладено принцип світськості з його ідеєю десакралізації публічної сфери. Він вимагає, щоб держава у цих питаннях була нейтральною, безсторонньою щодо будь-яких різновидів віри – як релігійних, так і нерелігійних, не надавала переваги жодному із них. Основною засадою публічного правового простору стає визнання плюралістичності суспільства, з його численними релігійними, культурними й етнічними групами,

що живуть поряд одна з одною. У таких суспільствах кожен є вільним сповідувати релігійні переконання за своїм вибором, і держава має забезпечувати це невід'ємне право людини, використовуючи для цього всі свої суверенні повноваження й ресурси. Однак реалії сьогодення доводять, що для цього недостатньо гарантувати свободу віросповідання як фундаментальне право, як це вважалося раніше. На сучасні демократичні держави постає більш складне завдання знаходження ефективного балансу між інтересами різних релігійних громад і загальнонаціональними інтересами, досягти якого неможливо без визначення механізмів співіснування в одному публічному правовому просторі різних типів права.

У розробку загальної характеристики правової системи в цілому та її окремих різновидів значний науковий внесок здійснили такі провідні вчені як У. Батлер, М. Богдан, Ч. Варга, А. Вотсон, П. Гленн, Р. Давид, М. Елон, М. Ван Хук, С. Кріслов, Г. Кьотц, Р. Леже, Н. МакКормік, А. Малмстрьом, У. Маттей, К. Осаке, Е. Оруку, В. Палмер, А. Подгорецькі, Р. Саммерс, П. Сандевуар, М. Сімс, Б. Таманага, К. Цвайгерт, Дж. Хуса, які є представниками різних правових традицій. Також слід відзначити праці таких вітчизняних учених, як Х. Бехруз, М. Дамірлі, О. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, О. Кресін, В. Лемак, Л. Луць, С. Максимов, Б. Малишев, В. Оксамитний, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, С. Погребняк, П. Рабінович, С. Рабінович, О. Скакун, В. Смородинський, О. Тихомиров, Ю. Тихомиров, С. Шевчук, Є. Харитонов, О. Харитонова та ін. Питання функціонування окремих релігійних правових систем ставали предметом наукової уваги в роботах Х. Бехруза, Д. Вовка, Н. Крашенинникової, В. Лазора, Л. Лазор, В. Лубського, М. Лубської, І. Оборотова, Л. Сюккйяйна та ін.

Водночас, незважаючи на дослідження окремих аспектів існування релігійних правових систем у сучасному світі, в юридичній науці й дотепер відсутня їх загальнотеоретична модель, яка б відображала особливості правового регулювання суспільних відносин у таких системах, розкривала місце релігійної правової сім'ї на правовій мапі світу й визначала основні закономірності та тенденції взаємодії систем релігійного права із міжнародними, національними і субнаціональними правовими системами. Усе це в цілому обумовлює актуальність і важливість цього дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах та відповідно до цільових комплексних програм: «Загальнотеоретичні проблеми правотворення та правозастосування в умовах формування правової держави» (державна реєстрація № 0106U002283), «Теоретичні проблеми розвитку державотворчих процесів та правової системи України» (державна реєстрація № 0111U000969).

Тему дисертації затверджено вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 21.12.2007 р.).

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є формування на підставі порівняльно-правової характеристики ісламської (мусульманської), канонічної, індуської та іудейської (єврейської) правових систем загальнотеоретичної моделі релігійної правової сім'ї, а також визначення її місця на правовій мапі світу та особливостей її взаємодії з іншими правовими системами. Для досягнення цієї мети було поставлено такі *завдання*:

- узагальнити представлені в юридичній науці підходи до розуміння правової системи, розкрити її сутнісні ознаки і з'ясувати зв'язок правової системи із державою;
- визначити структуру правової системи;
- уточнити систему критеріїв класифікації та типологізації правових систем;
- окреслити основні підходи до розуміння поняття «правова сім'я» і розкрити методологічне значення цієї категорії в порівняльно-правових дослідженнях;
- здійснити хронологічний огляд розвитку ідеї про об'єднання правових систем у певні групи (сім'ї), визначити недоліки запропонованих класифікацій;
- встановити найбільш впливові концепції структури правової мапи світу та її основних елементів, представлені в сучасному порівняльному правознавстві (починаючи з кінця 90-х років ХХ ст.);
- обґрунтувати можливість поєднання ісламської, канонічної, індуської та іудейської правових систем в окрему релігійну правову сім'ю;
- визначити місце релігійної правової сім'ї поряд із іншими основними типами права – романо-германським, англо-саксонським і традиційним – та основні напрями взаємодії з ними;
- з'ясувати характерні риси релігійних правових систем світу – ісламської, канонічної, індуської та іудейської;
- надати загальну характеристику релігійної правової системи;
- проілюструвати специфіку функціонування релігійних правових систем шляхом розкриття особливостей тих джерел, які складають нормативну основу їх дії;
- розкрити основні напрями впливу глобалізаційних процесів на взаємодію правових систем, зокрема систем релігійного права, та з'ясувати можливість їх співіснування з національними правовими системами, побудованими на західних правових цінностях – свободи і демократії, прав людини, верховенства права;
- з'ясувати причини конфлікту між різними правовими традиціями у Європі та визначити шляхи їх вирішення.

Об'єктом дослідження виступають процеси формування та функціонування правових систем світу та їх взаємодія між собою.

Предметом дослідження є релігійно-правові системи, їх особливості та взаємодія з іншими правовими системами.

Методи дослідження. Методологічною основою наукової роботи стали загальнофілософські підходи, а також загальнонаукові, спеціальнонаукові та власні правові методи.

Так, діалектичний підхід дозволив обґрунтувати закономірний характер розвитку правової системи суспільства, простежити закономірності та сучасні тенденції взаємодії та протистояння різних типів правових систем світу.

На основі аксіологічного підходу розкрито природу основних цінностей, які визначають зміст і характер функціонування відповідних правових систем, що дозволило визначити перспективи зближення та співіснування релігійних правових систем і правових систем європейських держав, в основі яких лежать такі правові цінності як свобода, демократія, права людини і верховенство права.

Антропологічний підхід було застосовано при розгляді можливих моделей співіснування правових систем, заснованих на різних уявленнях про право, а також пошуку відповіді на запитання про існування універсального в праві, незалежно від того, про яку правову сім'ю йдеться. Герменевтичний підхід використано при вивченні джерел права релігійних правових систем світу, при розкритті того, як розуміються їх норми учасниками суспільних відносин, як змінювалася їх інтерпретація з часом і які фактори на це впливали. Соціологічний підхід дозволив установити різницю між формальним і реальним правом у релігійних правових системах, з'ясувати, яким є справжній вплив права на відповідні суспільні відносини, як вирішуються спірні юридичні ситуації в таких правових системах.

У роботі використано історичний метод, завдяки якому простежено розвиток ідей щодо об'єднання правових систем світу в певні правові сім'ї за тими чи іншими критеріями, починаючи з середини XIX ст. До історичного огляду увійшли роботи таких учених, як Г. де Азейрате (Іспанія, 1874 р.), Е. Глассон (Франція, 1880 р.), К. Бевілаквуа (Бразилія, 1893 р.), А. Есмейн (Франція, 1900 р.), К. Л. М. де Олівейро (Бразилія, 1903 р.), Ж. Созе-Аль (Швейцарія, 1913 р.), Г. Леві Ульман (Франція, 1923 р.), Дж. Вігмор (США, 1928 р.), Е. М. Раз (Аргентина, 1934 р.), П. Армініон (Єгипет), Б. Нолде (Росія) і М. Вольф (Німеччина, 1950 р.), Р. Давид (Франція, роботи 1950 р., 1962 р. і 1982 р.), Ф. де Сола Канісарес (Іспанія, 1954 р.), С. Перейра (Португалія, 1954 р.), Х. К. Тобенас (Іспанія, 1957 р.), Ф. Нортроп (США, 1959 р.), А. Шнітцер (Швейцарія, 1961 р.), А. Гризолі (Італія, 1962 р.), В. Бозе (Індія, 1962 р.), К. Цвайгерт і Г. Кьотц (Німеччина, 1969 р.).

За допомогою логічного методу узагальнено представлені в науці підходи до розкриття природи правових систем і критеріїв їх об'єднання у правові сім'ї, визначено основні структурні

елементи правової системи тощо. Важливу роль у дослідженні відіграв такий логічний прийом, як класифікація, що дозволив визначити місце і роль конкретної правової системи на загальній правовій мапі світу, спрогнозувати шляхи подальшого розвитку як окремих правових систем, так і їхньої сукупності в цілому. Поряд із класифікацією використано методологічний потенціал типологізації, яка являє собою процес групування правових систем на основі теоретичної моделі (типу). Типологія дозволила сформулювати цілісне знання про об'єкт, розкрити його системоутворюючі зв'язки, суттєві ознаки та риси всієї системи.

Використання системного методу і звернення до теорії соціальних систем дозволило визначити ознаки правової системи як різновиду системи соціальної, визначити її роль і особливості функціонування як підсистеми суспільства.

Формально-юридичний метод використано під час вивчення релігійних текстів, які мають статус джерел права у релігійних правових системах, а також практики Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із свободою вираження релігійних поглядів, тощо.

Порівняльно-правовий метод використовувався на всіх етапах дослідження – за його допомогою здійснено аналіз основних правових сімей світу, що дозволило встановити спільні і відмінні ознаки правових систем у тому числі релігійних, надати порівняльну характеристику правовим режимам світських держав і держав, правовий порядок яких базується на релігійному праві, та ін.

Теоретичним підґрунтям роботи є наукові праці у галузі порівняльного правознавства, історії та теорії держави і права, науки міжнародного публічного та європейського права, політології, культурології, філософії та ін. Емпіричну базу дослідження становлять релігійні тексти, рішення Європейського суду з прав людини, законодавство держав, в яких визнається та застосовується релігійне право, доповіді і висновки спеціальних експертних комісій, політико-правові документи, аналітичні та статистичні матеріали, довідкова література.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертація є першою комплексною науковою працею, в якій надано цілісну порівняльно-правову характеристику ісламської, канонічної, індуської та іудейської правових систем світу і сформовано на цій підставі загальнотеоретичну модель релігійної правової сім'ї, а також визначено їх місце на правовій мапі світу, основні закономірності та тенденції їх взаємодії з іншими правовими системами.

У рамках проведеного дослідження одержані такі результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист:

уперше:

– визначено, що релігійні правові системи відрізняються від суто релігійних систем спрямованістю свого регулятивного впливу – вони встановлюють взаємні права та обов'язки учасників суспільних відносин (а не відносини між індивідом і Богом), які забезпечуються

публічною владою. При цьому йдеться про нормування найбільш значущих суспільних відносин з метою забезпечення належного функціонування соціуму;

- обґрунтовано, що основним критерієм типологізації правових систем на правові сім'ї має виступати ідеологічний чинник – панівна правова свідомість та правова культура суспільства;

- доведено, що ісламська, канонічна, індуська та іудейська правові системи об'єднуються у релігійно-правову сім'ю, яка поряд із сім'ями романо-германського, англо-американського та традиційного права, становлять чотири універсальні типи права, що охоплюють всю правову мапу сучасного світу. Усі правові системи конкретних держав, державоподібних утворень або інших соціальних суб'єктів формувалися під впливом одного з цих основних типів права або їх комбінації;

- розкрито специфіку релігійної правової сім'ї, яку охарактеризовано через такі ознаки: 1) нерозривний зв'язок з відповідною релігією (ісламом, індуїзмом, іудаїзмом, християнством); 2) розгляд права як результату Божественного одкровення, а не як наслідку раціональної діяльності особи і держави; 3) персональний характер дії права, його поширення насамперед на осіб, які сповідують відповідну релігію; 4) визнання соціальної цінності права, його необхідності для справедливого врегулювання суспільних відносин; 5) невизнання принципу формальної рівності прав людини, через що особа може наділятися різним правовим статусом – правами й обов'язками залежно від належності до певної групи, виділеної за різними критеріями – статевим, національним, релігійним або соціальним;

- визначено правову мапу сучасного світу як сукупність національних (до складу яких можуть входити субнаціональні), квазінаціональних і наднаціональних (міжнародних та релігійних) правових систем, що співіснують, взаємодіють і конкурують між собою.

- визначено можливі моделі правового регулювання суспільних відносин в Європі за участю представників певної релігійної меншості (у першу чергу, мусульманської): 1) визнання та закріплення християнської традиції як фундаменту соціальної та правової системи Європи з відповідним ігноруванням мусульманської традиції; 2) дистанціювання від всіх релігій, послідовне проведення секуляризації права та держави; 3) визнання прав релігійних громад, у тому числі мусульманської, на регулювання окремих сфер життя на основі власних норм. Останню модель визначено як найбільш перспективну: йдеться про визнання соціальних норм як правил поведінки, які вироблені в межах певної релігійної спільноти й є обов'язковими тільки для її членів. Держава визнає юридичну силу норм, що схвалені релігійною громадою, в тому числі мусульманською, з метою збереження її самобутності як суб'єкта громадянського суспільства, якщо вони не порушують основні права її членів та членів інших спільнот і загальні принципи європейського права – демократії, поваги до прав людини, правової держави та верховенства права. За такої моделі правила поведінки, схвалені мусульманською релігійною громадою, разом з іншими

юридичними інститутами утворюють автономну систему мусульманського права, що існує в просторі національної правової системи, яка належить до романо-германської або англо-саксонської правової сім'ї. Принциповим у такому разі є питання розмежування сфер суспільного життя, що повинні регулюватися для всіх однаково, та сфер, які можуть регулюватися для різних громад по-різному;

– доведено, що історія ісламу знає чимало прикладів виникнення та функціонування багатьох демократичних та правових інститутів задовго до їх утвердження в європейській політико-правовій думці. Це створює підґрунтя для пошуку спільних цінностей між західною та ісламською цивілізаціями й організації діалогу між ними;

удосконалено:

– визначення правової системи як сформованої під впливом об'єктивних закономірностей розвитку певної соціальної спільноти сукупності всіх її правових явищ, що перебувають у сталих зв'язках між собою та з іншими соціальними системами;

– розуміння взаємозв'язку між правовою системою і державою, що, зокрема, допускає функціонування правової системи як у межах державно-організованого суспільства, так і поза ним. Відповідно існують національні, до складу яких можуть входити також субнаціональні правові системи, квазінаціональні та наднаціональні (міжнародні та релігійні) правові системи, котрі співіснують, взаємодіють і конкурують між собою;

– висновок про те, що право потребує спеціальної інституції, яка б здійснювала загальний контроль за дотриманням існуючих правил. Ефективне вирішення цього завдання стає можливим за допомогою нейтральної (неупередженої) та кваліфікованої публічної влади. Відповідно до західної традиції виконання цієї функції покладається на державу як представника всього суспільства, що має для цього необхідні ресурси; в інших правових традиціях ця функція може ефективно виконуватися не лише державою, а й іншими суб'єктами (спільнотами). Цей аспект становить одну з головних особливостей релігійних правових систем;

– розкриття ознак субнаціональної правової системи, серед яких виокремлено такі: 1) створення та існування в межах національної правової системи; 2) несамотійне значення і функціонування тільки в контакті з національною системою, складовою частиною якої вона виступає; 3) підпорядкований по відношенню до національної системи характер; 4) певний ступінь автономності в регулюванні суспільних відносин відносно національного рівня правового регулювання; 5) можливість побудови на інших, ніж національна система, типах права;

– розкриття ознак наднаціональної (міжнародної) правової системи: 1) утворення кількома державами на підставі їхньої міжнародної правоздатності; 2) поширення дії на соціальні системи держав-учасниць; 3) створення на підставі установчого договору, який визначає основні параметри правової системи; 4) функціонування у межах системи наднаціональних органів, які

можуть наділятися самостійними повноваженнями в сфері правотворчості, правозастосування, правосуддя; 5) нормативну основу системи можуть складати також нові джерела права, прийняті наднаціональними органами; 6) наявність субординаційних зв'язків із національними системами держав-учасниць та інших держав;

– характеристику ісламського права шляхом виокремлення таких ознак: 1) нерозривний взаємозв'язок права та ісламу; 2) регулювання ісламським правом суспільних відносин переважно між мусульманами; 3) ісламське право робить наголос на обов'язках людини і санкціях за їх порушення; 4) значною мірою архаїчний і казуальний характер права; 5) несистематизований характер права; 6) існування декількох течій і шкіл мусульманського права;

– характеристику іудейського права шляхом виокремлення таких ознак: 1) єврейське право є складовою частиною іудаїзму; 2) мононаціональний характер правової системи; 3) існування та розвиток єврейського права в умовах відсутності протягом значного історичного періоду єврейської державності; 4) норми іудейського права роблять наголос на обов'язках та заборонах;

– характеристику канонічного права шляхом виокремлення таких ознак: 1) нерозривний зв'язок з релігією – християнством; 2) систематизований характер канонічного права; 3) канонічне право в Європі переважно розвивалося в умовах становлення особливого політико-правового статусу Римської церкви; 4) вплив римського права на процес розвитку системи канонічного права; 5) наявність у канонічного права складної внутрішньої структури; 6) канонічне право ніколи не розглядалося як вічне і незмінне: воно змінювалося відповідно до потреб часу; 7) створення двох систем канонічного права після розколу християнської церкви;

– характеристику індуського права шляхом виокремлення таких ознак: 1) індуське право є складовою частиною індуїзму – релігії, що являє собою комплекс різноманітних релігійних, філософських і соціальних поглядів; 2) персональний характер дії права, що поширюється тільки на осіб, які сповідують індуїзм, незалежно від того, в яких державах вони мешкають; 3) яскраво виражений кастовий характер; 4) в індуському праві існує кілька шкіл, наявність яких пояснюється різними причинами – значною різноманітністю населення і розмаїтістю джерел права; 5) індуське право зазнало сильного впливу інших правових систем – ісламського й англійського права;

набули подальшого розвитку:

– ознаки правової системи, серед яких виокремлено такі: 1) правова система є складною соціальною системою, хоча й залежною у своєму походженні й розвитку, але певною мірою автономною від інших суспільних систем; 2) складається з різноманітних елементів, головним серед яких є система права; 3) зв'язки між елементами правової системи мають закономірний

характер, що забезпечує утворення певної структури з відповідним підпорядкуванням, хоча й не виключає певного ступеня ентропії (невизначеності, неупорядкованості); 4) характеризується цілісністю – усі елементи правової системи пронизані єдиним началом, системою правових цінностей, інтегральним вираженням якої є справедливість, і спрямовані на забезпечення належної моделі поведінки; 5) є відкритою; 6) особливістю цієї системи, що забезпечує її сталість і динамічність, є комунікація між її суб'єктами; 7) наявність інституціональних виявів, завдяки чому забезпечується стабільність відносин у часі й просторі; 8) вона не є уніфікованою; на відміну від держави у правовій системі немає єдиного центру влади; 9) являє собою символічну систему; 10) завжди асоціюється з певним простором, але цей простір не обов'язково означає певну фіксовану територію і не обов'язково контролюється державою; 11) перебуває в залежності від світосприйняття конкретного суспільства, його правової культури, належності до відповідної правової традиції;

– розкриття елементного складу правової системи суспільства шляхом виокремлення таких підсистем її функціонування: 1) інституційної – суб'єкти права (індивідуальні та колективні); 2) нормативної – правові норми і принципи права, які врегульовують відносини між суб'єктами права, і закріплені у визнаних суспільством джерелах права; 3) ідеологічної – праворозуміння людей (їх груп або всього суспільства), їх правосвідомість і правова культура, правова наука та правова традиція певного суспільства, система підготовки юристів; 4) функціональної – правотворчість, правореалізація, правозастосування, правовідносини, судова та інша юридична практика; 5) результативної – відображає результат дії права, міру його соціальної затребуваності та відповідності інтересам суспільства, стан правопорядку суспільства;

– розмежування релігійних правових систем ісламського, канонічного, іудейського та індуського права та національних правових систем, в яких може застосовуватися релігійне право як одна з підсистем;

– основні підходи до поняття «глобалізація», серед яких виокремлено: 1) ліберальний підхід, який розглядає глобалізацію як об'єктивний процес, що має позитивний вплив, сприяє підвищенню економічної та соціальної ефективності, акцентує увагу на розвитку конкуренції на наднаціональному рівні, спрямованої на підвищення ефективності й рентабельності; 2) економічно орієнтований підхід, що розглядає глобалізацію як процес швидкого утворення єдиного загальносвітового фінансово-інформаційного простору на основі новітніх, здебільшого комп'ютерних, технологій; 3) культурологічний підхід, відповідно до якого глобалізація представлена в першу чергу як криза національних культур, зіткнення історичних спільнот людей;

– висновок про те, що справедливість є невід'ємною частиною ісламу, але, враховуючи її релігійну природу, має свої особливості й відмінності від західного її розуміння, які знаходять прояв у певних обмеженнях, встановлених Кораном та іншими джерелами права;

– обґрунтування, що в ісламському віровченні присутня ідея, близька до ідеї верховенства права, – ідея підпорядкованості правителів праву. Для мусульман є істиною, що Коран більшою мірою управляє суспільством, ніж будь-яка особа, покликана Аллахом діяти стримано і справедливо. Вихідне положення ісламської політичної думки полягає в тому, що ісламський правитель повинен не тільки вводити ісламські закони в дію, але й сам їм підкорюватися. Легітимність його правління вирішальною мірою залежить від того, чи дотримується він шаріату. Якщо правитель не здатен виконувати вимоги ісламського права, чи то в публічній своїй діяльності, чи у приватному житті, його має бути усунуто від правління;

– визначення основних тенденцій розвитку права в умовах глобалізації: 1) універсалізація права, під якою необхідно розуміти вироблення загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права; 2) регіоналізація права, що становить процес правового регулювання міжнародних відносин, суб'єктами яких є територіальні (регіональні) економічні та політичні союзи, міжнародні організації тощо (Європейський Союз, Рада Європи, ОБСЄ та ін.), а також окремі регіони держав, які можуть виступати учасником міжнародних відносин; 3) зміна національного права під впливом норм і принципів міжнародного права; 4) взаємовплив правових систем сучасності, який призводить до нівелювання їх особливостей, має наслідком їх зближення, взаємне проникнення;

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки, практичні пропозиції можуть бути застосовані:

у науково-дослідницькій галузі – для подальшого дослідження проблем правових систем світу в цілому і релігійної правової сім'ї зокрема, з'ясування особливостей правового регулювання суспільних відносин у межах характеристику ісламської (мусульманської), канонічної, індуської та іудейської (єврейської) правових систем як на загальнотеоретичному рівні, так і на рівні галузевих юридичних наук;

у правотворчій діяльності – як теоретичний матеріал при опрацюванні та прийнятті законів та інших нормативно-правових актів, що визначають засади реалізації державної політики у сфері релігійно-правових відносин, у тому числі при вирішенні питання про допустимість врегулювання у світській державі юридично значущих відносин між представниками певного віросповідання за нормами релігійного права;

у правозастосовній сфері – при вирішенні спорів за участю представників певного віросповідання, що керуються у відносинах між собою нормами релігійного права, за умови, що держава залишила відповідний простір для саморегулювання таких відносин, а також при застосуванні практики Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із релігійно-правовою проблематикою;

у навчальному процесі – при підготовці, відповідних розділів підручників з теорії держави і права, у викладанні навчального курсу з теорії держави і права, порівняльного правознавства, у науково-дослідницькій роботі студентів.

Наукові результати дисертаційного дослідження було впроваджено у навчальний процес Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (акт впровадження від 12.02.2016 р.).

Апробація результатів дослідження. Результати дисертації обговорювались на засіданнях кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Ключові положення роботи були представлені автором на науково-практичних конференціях, круглих столах, серед яких: XIX Харківські політологічні читання «Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України» (Харків, 2007 р.), Науково-практична конференція «Правова система України: проблеми і тенденції розвитку (Харків, 2010 р.), III Міжнародна наукова конференція «Компаративістські читання» (Львів, 2011), Міжнародні науково-практичні конференції «Сравнительное правоведение в странах Азиатско-Тихоокеанского региона-IV» (Улан-Уде, 2012 р.), «Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина» (Полтава, 2013 р.), «Правовые реформы в постсоветских странах: достижения и проблемы» (Кишинев, 2014 г.), «Prava a slobody človeka a občana: mechanismus ich implementacie a ochrany roznych oblastiach prava (Братислава, 2014 р.), «Сучасні проблеми порівняльного правознавства»» (Ужгород, 2015 р.) та ін.

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки, сформульовані в дослідженні, знайшли відображення у 70 публікаціях, у тому числі 6 монографіях, 20 статтях у фахових наукових періодичних виданнях України, 5 статтях у наукових періодичних виданнях інших держав та у 39 тезах та інших публікаціях, які додатково відображають результати дослідження.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які включають в себе одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (617 найменувань) та одного додатку обсягом 3 арк. Загальний обсяг роботи становить 407 сторінок, з яких 350 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначаються її зв'язок з науковими планами та програмами, мета й задачі, об'єкт і предмет, методологія дослідження, новизна та практичне значення одержаних результатів, відомості про апробацію результатів роботи, публікації, структуру й обсяг дисертації.

У розділі 1 «Правова система суспільства: загальна характеристика» розглядаються представлені в юридичній науці підходи до розуміння правової системи, її складових елементів та їх взаємозв'язку між собою, а також аналізуються можливі критерії класифікації правових систем.

У підрозділі 1.1 «Правова система: основні підходи до розуміння» розкрито методологічне значення поняття правової системи для порівняльного правознавства і для юридичної науки в цілому. Підкреслюється, що незважаючи на всю багатоманітність правових явищ та процесів на національному, субнаціональному і наднаціональному рівнях, поняття правової системи виступає тією категорією, що дає змогу сформуванню цілісного уявлення про правову реальність.

Створення юридичною наукою теоретичної категорії «правова система» стало закономірним результатом накопиченого досвіду дослідження різних аспектів формування і реалізації права, виникнення необхідності охопити в єдиній узгодженій характеристиці всі взаємопов'язані правові явища, що дозволяє системно розкрити їх внутрішні й зовнішні відносини. Основою методології такої теорії є застосування системного підходу, за допомогою якого певний об'єкт розглядається як багатоаспектне явище, що складається з різноманітних елементів, зв'язки між якими утворюють відносно стійку структуру та забезпечують його цілісність.

Визначено, які саме ознаки вказують на системність відповідної реальності і які риси дозволяють говорити про її правовий характер. Розглянуто питання, підсистемою якої більш глобальної системи виступає правова система – держави чи суспільства. Обгрунтовано, що функціонування правової системи може виходити за межі такої політико-територіальної організації як держава. Розкрито природу правової системи шляхом звернення до теорії соціальних систем (Т. Парсонс, Н. Луман та ін.), що дозволило охарактеризувати правову систему як підсистему суспільства.

У підрозділі 1.2 «Структура правової системи» здійснено критичний аналіз пропонуваного у вітчизняному і зарубіжному правознавстві підходів до розкриття елементного складу правової системи. Виокремлено такі підсистеми її функціонування: інституційну – суб'єкти права (індивідуальні та колективні), що утворюють правову систему; нормативну – правові норми і принципи права, які врегульовують відносини між суб'єктами права, система визнаних в суспільстві джерел права; ідеологічну – праворозуміння людини (їх груп або всього суспільства), їх правосвідомість і правова культура, правова наука та правова традиція певного суспільства (до цієї групи належить також система збереження наукових знань та підготовки юристів); функціональну – правотворчість, правореалізація, правозастосування, правовідносини, судова та інша юридична практика. Через них фактично здійснюється юридичне життя правової системи, формуються, змінюються та реалізуються права та обов'язки суб'єктів права, передбачені

принципами та норми права; результативну – відображає результат дії права, ступінь його соціальної затребуваності та відповідності інтересам суспільства, стан правопорядку суспільства.

Структуру правової системи також розглянуто в статичному і динамічному аспектах: у статистиці вона виступає як сукупність юридичних норм, принципів і інститутів (нормативний аспект системи), сукупність правових установ (організаційний елемент) і сукупність правових поглядів, ідей, уявлень, властивих цьому суспільству (ідеологічний елемент); у динаміці правова система розглядається з точки зору процесів, які надають їй рухливість, характеризують її цільову спрямованість і ефективність, компонентами якої виступають правотворчість, правореалізація, включаючи виникнення, зміну і припинення правовідносин; правове мислення.

У підрозділі 1.3 «Правова мапа світу: види правових систем» запропоновано розглядати правову мапу сучасного світу як модель співіснування і взаємної конкуренції національних (до складу яких можуть входити субнаціональні), квазінаціональних і наднаціональних (міжнародних і релігійних) правових систем.

Констатовано, що в сучасній юриспруденції найбільш поширеним є підхід, коли всі правові системи визначаються як національні, і через їх сукупність репрезентується вся правова мапа сучасного світу. Однак все більше визнання отримує факт, що в окремих державах одночасно може існувати кілька правових систем, які мають ознаки самостійної правової системи, або ж можуть існувати правові системи, які охоплюють набагато більший правовий простір, не прив'язані до певної державної території.

Наприкінці підрозділу розкрито ознаки національної, субнаціональної, квазінаціональної та наднаціональної (міжнародної, релігійної) правових систем.

Розділ 2 «Правові сім'ї: історія і сучасність» присвячено розкриттю поняття «правова сім'я», з'ясуванню його значення для порівняльно-правових досліджень, а також узагальненню підходів до класифікації й групування правових систем у правові сім'ї, що формувалися у компаративістиці, починаючи з другої половини XIX ст. і до сучасного етапу її розвитку.

У підрозділі 2.1 «Поняття «правова сім'я» у порівняльно-правових дослідженнях: методологічне значення» відзначається, що необхідність класифікації правових систем обумовлюється тим, що цей прийом допомагає встановити найбільш важливі, загальні для всіх правових систем якості, сприяє глибшому їх пізнанню, дозволяє зафіксувати закономірні зв'язки між правовими системами. Класифікація полегшує визначення місця і ролі конкретної правової системи на правовій мапі світу, дає змогу робити обґрунтовані прогнози щодо шляхів подальшого розвитку як окремих правових систем, так і їхньої сукупності в цілому, сприяє уніфікації чинного законодавства й удосконаленню національних правових систем.

Крім того, проведено класифікацію правових систем на чисті й мішані, розвинуті й нерозвинуті, материнські й дочірні.

Відзначено, що на відміну від класифікації правових систем, їх типологізація має представляти особливий процес розподілу правових систем, який має ґрунтуватися не на будь-яких критеріях, а на найбільш істотних і значущих, в результаті чого встановлюються основні і найбільш поширені їх типи – правові сім'ї.

Наголошується на тому, що поняття «правова сім'я» не тільки сприяє формуванню загального уявлення про право, але й допомагає у вивченні окремих правових систем. Завдяки об'єднанню правових систем у правові сім'ї компаративісти можуть виявити внутрішню спільність принципів та інститутів правових систем, побачити загальну основу правових систем, яка ховається за їхньою зовнішньою різноманітністю.

У підрозділі 2.2 «Підходи до поділу правових систем: історія розвитку ідеї» здійснено аналітичний огляд основних поглядів провідних компаративістів світу на типологізацію правових систем та простежено їх розвиток у юридичній науці на різних етапах розвитку. Окремі з наведених джерел аналізується у вітчизняній літературі вперше.

Розглянуто підходи до групування правових систем світу, представлені, зокрема, в роботах: 1) Гумерсіндо де Азейрате «Вступ до вивчення порівняльного права» (1874 р.), в якій виокремлено правові системи неолатинських, германських, скандинавських, слов'янських народів, правові системи інших народів християнсько-європейської цивілізації, а також правові системи інших народів різних цивілізацій; 2) Ернеста Глассона «Цивільний шлюб і розлучення» (1880 р.), в якій названо правові системи, які зазнали значного впливу римського права, правові системи, захищені від впливу римського права, і правові системи, в яких поєднано римський і германський вплив; 3) Кловіса Бевілаквуа «Уроки з порівняння законодавства в сфері приватного права» (1893 р.), де було виокремлено правові системи, які не зазнали впливу римського і канонічного права, правові системи, що перебувають під значним впливом римського права, правові системи, в яких поєднано вплив римського, германського і національного права, а також правові системи Латинської Америки; 4) Адгемара Есмейна «Порівняльне правознавство та правова просвіта» (1900 р.), в якій на основі поєднання таких критеріїв, як історія та загальна структура, виділено латинську, германську, англосаксонську, слов'янську та ісламську групи правових систем; 5) Жоржа Созе-Аля «Функції та метод порівняльного правознавства» (1913 р.), в основі якої – расовий (або етнографічний) підхід; 6) Генрі Леві Ульмана «Загальний коментар до приватного права в зарубіжних країнах» (1923 р.), в якій правові системи класифіковано на основі джерел права і правової еволюції на континентальні, правові системи Англії та ісламське право; 7) Джона Генрі Вігмора «Панорама правових систем у світі» (1928 р.), який виокремив єгипетську, месопотамську, єврейську, китайську, індуську, грецьку, римську, японську, мусульманську, кельтську, слов'янську (чеську, польську, югославську, російську), германську, морську, папську, романську, англійську правові системи; 8) Енріке Мартінеза Раза «Вступ до вивчення

порівняльного цивільного правознавства» (1934 р.), де виділено варварське, варварсько-римське, варварсько-римсько-канонічне право, римсько-канонічно-демократичне право тощо. Також проаналізовано підходи, викладені в роботах С. Перейри «Вимір західної правової культури» (1954 р.), Ф. Нортропа «Складність правового й етичного досвіду. Дослідження методів нормативних суб'єктів» (1959 р.), А. Шнітзера «Порівняльне правознавство» (1961 р.), А. Гризолі «Курс приватного порівняльного права» (1962 р.) та ін.

Окрему увагу приділено аналізу класифікацій, розроблених Р. Давидом у роботах 1950, 1962 і 1982 років, а також К. Цвайгертом та Г. Кьотцом у 1969 р.

У підрозділі 2.3 «Поділ правових систем: сучасні концепції» проаналізовано сучасний період розвитку «правосімейного» підходу в порівняльному правознавстві (починаючи з 90-х років ХХ ст.). Цей період представлено роботами таких учених, як В. Кнапп, М. Богдан, У. Маттей, М. ван Хоек і М. Варрінгтон, П. Гленн, Дж. Вандерліден, Р. Леже, К. Осакве, Дж. Хуса, Е. Оруку, А. Подгорцькі, С. Кріслов, М. Сімс та ін.

На цьому етапі розвитку знаходить визнання думка, що центральна ідея порівняльно-правової науки полягає в тому, щоб запропонувати критерії, які зумовлюють характеристики всієї правової системи (на відміну від можливих особливостей конкретної сфери права) й які є відносно «постійними» і «визначальними» (а не просто «випадковими» або «взаємозамінними»). Поширеними для побудови таксономій правових сімей стають такі критерії, як ступінь кодифікації, правовий стиль і правовий менталітет, ефективність права тощо.

Доводиться, що поряд із загальновизнаними сім'ями романо-германського та англо-американського права необхідно вирізнити дві окремі сім'ї (типи) релігійного та традиційного права. Головними причинами їх виокремлення є суттєві відмінності у праворозумінні, водночас досить чітко простежується різниця між цими типами і за інструментальним критерієм – джерелами права. Таким чином, чотири правові сім'ї – романо-германська та англо-американська, релігійна та традиційна – становлять чотири універсальні типи права, які охоплюють всю правову карту сучасного світу. Усі правові системи конкретних держав, державоподібних утворень або інших соціальних суб'єктів формувалися під впливом одного з цих основних типів права або їх комбінації.

Розділ 3 «Релігійні правові системи: загальна характеристика» присвячено розкриттю базових ознак ісламської, іудейської, канонічної і індуської правових систем. Окрему увагу приділено джерелам права у вказаних правових системах.

У підрозділі 3.1 «Загальні ознаки основних релігійних правових систем світу» констатується, що історія ісламської, християнської, індуїстської й іудейської релігійних систем свідчить про нерозривний взаємозв'язок правових норм, теологічних норм й моральних правил. Ці релігії визначають весь соціальний порядок як такий, що встановлено для виконання волі Божої,

без диференціації на релігійні та світські норми, такий, що встановлює поведінку в суспільстві загалом. У цьому сенсі релігійне переконання щодо Бога і щодо того, чого він очікує від людських істот, формує уявлення правила поведінки в суспільстві. Такі правила поширюються навіть на ті дії, які особи, що знаходяться поза цією вірою, можуть сприймати як малозначущі, дивні або тривіальні – певний жест, обов’язковий до вчинення або, навпаки, заборонений, або утримання від вживання певної їжі тощо.

Надано характеристику ісламської, іудейської, канонічної та індуської правових систем через розкриття їх окремих ознак. Це у свою чергу дозволило визначити загальні ознаки релігійної правової системи.

Також проведено розмежування між релігійними правовими системами і правовими системами держав, в яких тією чи іншою мірою визнається і діє релігійне право.

Підрозділ 3.2 «Джерела релігійних правових систем» присвячено характеристиці та встановленню специфіки дії джерел права у релігійних правових системах.

Вихідною тезою на цьому етапі дослідження стало те, що іудаїзм, іслам, християнство є традиційними авраамічними релігіями, які отримують одкровення від Бога через пророків і відкривають істину кожному новому поколінню. Традиційність полягає, зокрема, у тому, що, маючи за відправну точку певний етап у минулому, традиційні релігії беруть його за основу як момент, коли істину було викладено, й її має бути донесено до наступних поколінь, вона має слугувати провідником в усі часи. Відповідно, традиційні релігії виходять із того, що джерелом істини є Бог, і іслам, і іудаїзм, і християнство одностайні у тому, що Бог передає істину через пророків – людей, обраних для цієї мети. За всіма цими релігіями Божественне одкровення приймає форму конкретних словесних тверджень; Бог відкриває не тільки себе, але й те, чого він хоче від людських істот. Тексти, в яких викладено такі твердження, не тільки набувають статусу священних релігійних, а й виступають джерелами права у релігійних правових системах. Індуїзм має значні відмінності від авраамічних релігій, які полягають у відсутності в ньому єдиної систематизованої доктрини, релігійної організації, пророків, а також визнанні многобожжя.

Надано характеристику таким джерелам ісламського права, як Коран, Сунна, іджма, кияс, що дозволило розкрити особливості їх регулятивного впливу на суспільні відносини. Серед джерел іудейського права особливу увагу приділено Старому Заповіту, Талмуду, а також Мидрашу; канонічного права – Новому Заповіту, Постановам обласних (помісних) і Вселенських соборів, Постановам синоду, Папським декреталіям (декретам); індуського права – ведам, смритам, дхармасутрам тощо.

У розділі 4 «Релігійні правові системи: виклики сучасності» розглянуто вплив глобалізаційних процесів на взаємодію правових систем, зокрема систем релігійного права, та можливість їх співіснування з національними правовими системами, побудованими на західних

правових цінностях – свободи і демократії, прав людини, верховенства права. Оскільки серед усіх релігійних правових систем ісламське право поширюється у світі найактивніше і водночас викликає найбільшу критику щодо його антагоністичності, увагу зосереджено на пошуку спільних або близьких за змістом цінностей саме з ісламською правовою системою.

1. У підрозділі 4.1 *«Вплив глобалізації на релігійні правові системи»* підкреслюється, що провідною тенденцією світового розвитку в останні десятиріччя стала глобалізація, серед головних аспектів якої є: геополітичні зміни сучасного середовища; глобальні трансформації та безпека розвитку політичних, економічних, соціальних систем; еволюція міжнародних відносин; співвідношення глобальних та національних факторів; проблеми глобальних трансформацій; міжнародна економічна безпека та ін. Глобалізація разом з економічними, соціальними, політичними, екологічними та культурними також має і правові аспекти.

Констатовано, що у науці існують різні точки зору щодо витоків і початку процесів глобалізації: одні автори (Г. Терборн) відносять їх до епохи експансії світових релігій, інші (Р. Робертсон, М. Уотерс) – до епохи великих географічних відкриттів і формування колоніальних імперій, треті (У. Бек, Е. Гідденс, М. Мунтян, Б. Вілсон) – до епохи науково-технічної революції і становлення світового ринку, четверті (Е. Валлерстайн, А. Уткін) – роблять акцент на значно більш пізній період – епоху транснаціональних корпорацій і світових комунікаційних мереж тощо). Також розбіжності притаманні оцінкам подальших перспектив глобалізаційних процесів.

Сьогодні перед юридичною наукою стоїть завдання привернути увагу до необхідності перегляду певних усталених і навіть певною мірою аксіоматичних положень, перевести дебати на більш глибокий рівень правового аналізу й сприйняття, з відмовою від спрощених моделей. Це дозволить переглянути саме поняття «право», а також підходи до його вивчення. Це має крім наукового і виховний ефект: майбутні правники, розвиваючи чутливість до того, що може існувати різне розуміння права, різне бачення правової реальності, історично зумовлене соціально-культурними умовами, вчать сприймати право не тільки як юристи, але й як звичайні люди, ставитися до інших правових традицій не як до прикрого відхилення від звичного, а як до невід'ємного елементу цілісного бачення права.

Дослідження релігійних правових систем у контексті глобалізаційних процесів виявляє, що критика нерозвиненості методології порівняльно-правових досліджень є повністю виправданою, в них відсутні належні методологічні засади для конструктивного міжкультурного правового порівняння.

У підрозділі 4.2 *«Релігійні правові системи і західні правові цінності»* констатується, що у сучасному західному суспільстві національними правовими системами визначено ту межу, яка достатньо чітко відокремлює право від релігії. Релігійні правові системи навпаки засновані на тісному взаємозв'язку і навіть переплетінні релігії і права. Особливо рельєфно ця відмінність

проявляється в активно обговорюваному в експертному і науковому середовищі проблемі співіснування мусульманської та європейської культури.

Розглянуто можливість пошуку в ісламській правовій системі аналогів цінностей, які західні суспільства визнають універсально-цивілізаційними – принципи свободи і демократії, а також поваги до прав людини, фундаментальних свобод і верховенства права. Правові системи західних суспільств визначають перелік і зміст таких цінностей, нормативно закріплюють їх і захищають. Ці цінності являють собою концентроване відображення результату функціонування права та визначення напрямів його подальшого розвитку. Враховуючи глобалізаційні процеси взаємодії правових систем у сучасному світі, актуальним є питання про співвідношення західних правових цінностей та їх аналогів у релігійних системах. Узагальнення правових теорій мусульманських реформаторів, в основі яких лежить теорія цілей шаріату, дозволило дійти висновку: про існування в ісламському праві певних універсальних цілей, цінностей та принципів, які спрямовані на забезпечення добробуту людини. Серед таких основних цілей – захист релігії, життя, розуму, нащадків і майна людей. Однак реформатори визначають усе нові й нові цілі. Деякі з них вважають, що серед них слід також виокремити захист прав людини, демократію, встановлення справедливого суспільства тощо. Проте необхідно наголосити, що мова йде не про запозичення західних цінностей, а про пошук власних всередині своєї релігійної правової системи.

Одним із виявів важливих змін, що відбуваються під впливом західних правової і політичної систем, є ідея конституціоналізму, що визначається через низку таких фундаментальних правил: 1) встановлення повноважень і відповідальності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; 2) виокремлення повноважень різних рівнів управління – загальнодержавного, місцевого і локального; 3) визначення прав громадян по відношенню один до одного, а також до публічної влади на зразок білля про права людини; 4) встановлення процедури внесення поправок до конституції. Усі конституції, що діють сьогодні в мусульманських країнах, впроваджують систему державних органів за прикладом систем, що функціонують у демократичних країнах у відповідності до принципу поділу державної влади. Іслам визнає конституцію як базові правила життя в державі, прикладом яких була «Конституція Медіни» з часів Пророка Мухаммада, хоча насправді практично всі мусульманські країни не приймали конституцій, допоки не отримали незалежності після Другої світової війни.

Політико-правове життя в багатьох державах ісламського світу, як і раніше, характеризується значним дефіцитом демократії і відсутністю політичних свобод. Лише в дуже небагатьох державах, більшість населення яких сповідує іслам, політичну владу можна розглядати як демократичну. Крім того, ісламський світ відображає значну кількість соціальних, територіальних і економічних проблем. Сучасне ісламське право не пропонує ефективного

варіанту реалізації принципу верховенства права. Однак, як свідчить історія ісламського права, практика його реалізації ніколи не припиняла свого розвитку. За час свого існування воно збагатилося, змінилося й оновилося в різний спосіб. Є очевидним, що реформатори мають за мету подолати недоліки у правовому регулюванні, які виявляє практика суспільного життя. Утім, реінтерпретація, яка залишається на сьогодні основним засобом модернізації ісламської правової системи, не є настільки інтенсивною і творчою, щоб зробити її повністю сумісною із принципом верховенства права.

У підрозділі 4.3 «Конфлікт правових традицій в Європі» підкреслюється, що головною причиною конфліктів, що сьогодні наявні в Європі, є різна ідеологія та культурна традиція мусульманського світу і переважно християнської Європи. На основі цієї ідеології формується доволі різна шкала цінностей, яку кожне суспільство намагається підтримувати та захищати. Це актуалізує потребу опрацювання правових механізмів врегулювання суспільних відносин, що виникають всередині мусульманської громади й за канонами європейського праворозуміння є предметом правового регулювання. Проте відповідний правовий механізм буде залежати від того, яку глобалізаційно-культурну парадигму, або перспективу, обере Європа: культурний диференціалізм, або парадигму триваючих відмінностей; культурну конвергенцію, або зростаючу схожість (sameness); культурну гібридизацію, або постійне змішування. Ключовим тут стає ставлення до культурно-цивілізаційних розбіжностей: чи приведе глобалізація до їх нівелювання, стирання шляхом поглинання одних іншими, гомогенізації (конвергенції); чи будуть вони, навпаки, укріплені, увічнені (диференціалізм, що лежить в основі припущення про «зіткнення цивілізацій»), або ж буде йти процес їх змішування (гібридизація).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення й вирішення наукової проблеми, яка полягає у наданні порівняльно-правової характеристики релігійно-правових систем світу, визначення їх місця на правовій мапі світу та з'ясування особливостей взаємодії з іншими правовими системами. До найбільш важливих наукових висновків належать такі:

1. Правову систему може бути визначено як сформовану під впливом об'єктивних закономірностей розвитку певної соціальної спільноти сукупність всіх її правових явищ, що перебувають у сталих зв'язках між собою та з іншими соціальними системами. Ознаки правової системи: 1) вона є складною соціальною системою, хоча й залежною у своєму походженні й розвитку, але певною мірою автономною від інших суспільних систем; 2) складається з різнорідних елементів; 3) зв'язки між елементами правової системи мають закономірний характер, що забезпечує утворення певної структури з відповідним підпорядкуванням, хоча й не виключає

певного ступеня ентропії; 4) характеризується цілісністю, яка забезпечується тим, що усі елементи правової системи об'єднані спільними правовими цінностями; 5) є відкритою, тобто перебуває у постійному взаємовпливі з середовищем, що її оточує; 6) особливістю цієї системи, що забезпечує її сталість і динамічність, є комунікація між її суб'єктами; 7) наявність інституціональних виявів, завдяки чому забезпечується стабільність відносин у часі й просторі; 8) не є уніфікованою; 9) являє собою символічну систему; 10) завжди асоціюється з певним простором, але цей простір не обов'язково означає певну фіксовану територію і не обов'язково контролюється державою. Визначальним стає усвідомлення суб'єктами відповідної соціальної системи своєї належності до неї, своєї ідентичності; 11) перебуває в залежності від світосприйняття конкретного суспільства, його правової культури та правосвідомості, відповідної правової традиції та цінностей. Цінності, що лежать в основі релігійної правової системи, зумовлюють весь її характер, особливості функціонування, мають релігійну природу, й саме вони легітимізують публічну владу, загальнообов'язкові норми і правила, що діють в суспільстві, визначають критерії належності тих чи інших індивідів до відповідного суспільства.

2. Для розуміння природи самої правової системи, її структури і закономірностей розвитку вирішальне значення має питання взаємозв'язку між правовою системою і державою. Позицію, згідно з якою функціонування правової системи здійснюється у межах державної системи як її підсистеми, визнано помилковою. Все ширшу підтримку здобуває концепція юридичного плюралізму, за якою сучасне право більше не визначається виключно через прив'язку до національної правової системи або через безпосереднє його включення до національного правового порядку. Право може існувати у національному, наднаціональному та субнаціональному вимірах. У результаті в межах одного простору можуть функціонувати декілька правових систем, що конкурують і взаємодіють.

3. Право потребує спеціальної інституції, яка б здійснювала загальний контроль за дотриманням існуючих правил. Ефективне вирішення цього завдання стає можливим за допомогою нейтральної (неупередженої) і кваліфікованої публічної влади. Відповідно до західної традиції виконання цієї функції покладається на державу як представника всього суспільства, що має для цього необхідні ресурси; у незахідних правових системах ця функція може ефективно виконуватися не лише державою, а й іншими суб'єктами (спільнотами); цей аспект зумовлює одну з головних особливостей релігійних правових систем.

4. Важливою характеристикою правової системи є нормативність, що формується шляхом повторюваності суспільних відносин, заснованих на еквівалентності обміну діяльністю, яка відображається у взаємних правах та обов'язках їх учасників. Обов'язковою ознакою цієї нормативності є й те, що вона зачіпає й усіх інших (кожного), формується й здійснюється у публічній площині, а тому підлягає гарантуванню з боку інститутів публічної влади. Це дозволяє

відмежувати правову систему від інших соціальних систем, довести правовий характер відповідних релігійних правових системи: від суто релігійних систем їх відрізняє те, що вони встановлюють взаємні права та обов'язки учасників суспільних відносин (а не регулюють відносини між індивідом і Богом) та забезпечуються публічною владою. При цьому йдеться про упорядкування нормативними засобами найбільш значущих суспільних відносин з метою забезпечення належного функціонування соціуму.

5. У складі правової системи суспільства виокремлюються такі її підсистеми: 1) інституційна складова – суб'єкти права (індивідуальні та колективні), що утворюють правову систему; 2) нормативна складова – правові норми і принципи права, які врегульовують відносини між суб'єктами права й закріплюються у визнаних суспільством джерелах права; 3) ідеологічна складова – праворозуміння людей (їх груп або всього суспільства), їх правосвідомість і правова культура, правова наука та правова традиція певного суспільства, система підготовки юристів; 4) функціональна складова – правотворчість, правореалізація, правозастосування, правовідносини, судова та інша юридична практика; 5) результативна складова – відображає результат дії права, міру його соціальної затребуваності та відповідності інтересам суспільства, стан правопорядку суспільства.

6. У цілому на правовій мапі сучасного світу необхідно розрізнити національні (до складу яких можуть входити субнаціональні), квазінаціональні та наднаціональні (міжнародні та релігійні) правові системи, котрі співіснують і конкурують між собою. Ознаками субнаціональної правової системи є: 1) створення та існування в межах національної правової системи; 2) несамотійне значення і функціонування тільки в контакті з національною системою, складовою частиною якої вона виступає; 3) підпорядкований по відношенню до національної системи характер; 4) певний ступінь автономності в регулюванні суспільних відносин щодо національного рівня правового регулювання; 5) можливість побудови на інших, ніж національна система, типах права. Ознаками наднаціональних правових систем є: 1) утворення кількома державами на підставі їхньої міжнародної правоздатності; 2) поширення дії на соціальні системи держав-учасниць; 3) створення на підставі установчого договору, який визначає основні параметри правової системи; 4) функціонування у межах системи наднаціональних органів, які можуть наділятися повноваженнями в сфері правотворчості, правозастосування, правосуддя; 5) нормативну основу системи можуть складати також нові джерела права, створені наднаціональними органами; 6) наявність субординаційних зв'язків із національними системами держав-учасниць та інших держав. Квазінаціональні правові системи – це правові системи, що формуються у державоподібних утвореннях, статус котрих є невизначеним та які не мають міжнародного визнання. Така правова система має перехідний характер та може трансформуватися в національну систему або розпастися.

7. Необхідність класифікації правових систем обумовлюється тим, що вона допомагає встановити найбільш важливі, загальні для всіх правових систем якості, сприяє їх більш глибокому пізнанню, дозволяє зафіксувати закономірні зв'язки між правовими системами. Класифікація спрощує визначення місця і ролі конкретної правової системи на загальній правовій мапі світу, дає змогу робити обґрунтовані прогнози щодо шляхів подальшого розвитку як окремих правових систем, так і їхньої сукупності в цілому, сприяє уніфікації чинного законодавства й удосконаленню національних правових систем. Поряд з класифікацією необхідно використовувати методологічний потенціал типологізації. Типологізація в порівняльному правознавстві є процесом групування правових систем на основі теоретичної моделі (типу), результатом якої є типологія. Вона дає цілісні знання про об'єкт, розкриває його системоутворюючі зв'язки, суттєві ознаки та риси всієї системи.

8. Для позначення групи правових систем зі схожими юридичними ознаками, які дають підстави говорити про відносну єдність систем, порівняльне правознавство користується специфічною термінологією: «сім'я правових систем» (Р. Давид, А. Х. Саїдов), «правові кола» (К. Х. Еберт, Е. Райнштайн), «форма правових систем» (І. Сабо), «структурна спільність» (С. С. Алексєєв), «правовий стиль» (К. Цвайгерт); «тип правових систем» (Л. А. Луць); «правова родина» (О. І. Харитонова, Є. О. Харитонов). Найпоширенішим у сучасній компаративістиці є термін «правова сім'я», під яким розуміється певна сукупність правових систем, об'єднаних спільністю найбільш важливих рис, що вказують на суттєву схожість цих систем. Такий підхід спрямований на пошук відповіді на головне питання: чи може всю чималу кількість правових систем світу поділити на декілька великих систем (сфер, сімей, груп)? Завдяки об'єднанню правових систем у правові сім'ї компаративісти можуть виявити внутрішню спільність принципів та інститутів правових систем, побачити загальну основу правових систем, яка ховається за їхньою зовнішньою різноманітністю. Проста класифікація може будуватися на будь-якому з елементів правової системи. Різні класифікації не спростовують, а доповнюють одна одну, допомагають більш ґрунтовно дослідити схожість та відмінності правових систем. Звідси випливає принципова можливість множинності класифікацій, що побудовані за різними критеріями і здійснюються з різними цілями.

9. Розвиток ідей щодо об'єднання правових систем світу в певні правові сім'ї за тими чи іншими критеріями можна простежити з середини ХІХ ст. Серед робіт тих часів переважав генетико-історичний критерій при конструюванні класифікацій правових систем. Класифікації правових сімей, запропоновані Р. Давидом і К. Цвайгертом та Г. Кьотцем, залишаються найбільш популярними серед учених у сфері порівняльного правознавства. Утім, названі підходи вже не відповідають сучасним реаліям правових систем, а отже, не можуть задовольнити дослідницькі потреби. Обидві класифікації свого часу дали значний імпульс дослідженням з порівняльного

правознавства і були найбільш популярними у другій половині XX ст. Крім того, кожна з них не є досконалою. По-перше, наведені класифікації неповні, бо не охоплюють всі правові системи. Зокрема, досліджувалися лише дві системи релігійного права: мусульманське (ісламське) та індуське, а це далеко не повний перелік правових систем релігійного типу. По-друге, інколи об'єднуються правові системи, які не тільки не мають майже нічого спільного, а інколи характеризуються протилежними рисами. Мається на увазі об'єднання в межах однієї класифікаційної групи правових систем релігійного і традиційного типу. По-третє, не можна розглядати окремі релігійні системи, наприклад, мусульманське право, як правові сім'ї – вони не об'єднують у своєму складі різних правових систем.

10. Сучасний період розвитку «правосімейного» підходу в порівняльному правознавстві (починаючи з 90-х років XX ст.) представлений роботами таких учених, як В. Кнапп, М. Богдан, У. Маттей, М. ван Хоек, М. Варрінгтон, П. Гленн, Дж. Вандерліден, Р. Леже, К. Осаке, Дж. Хуса, Е. Оруку, А. Подгорцькі, С. Кріслов, М. Сімс та ін. Загалом центральна ідея порівняльно-правової науки полягає в тому, щоб запропонувати критерії, які зумовлюють характеристики всієї правової системи (на відміну від можливих особливостей конкретної сфери права) і які відносно «постійними» і «визначальними» (а не просто «випадковими» або «взаємозамінними»). Поширеними для побудови таксономій правових сімей є такі критерії, як ступінь кодифікації, правовий стиль і правовий менталітет, ефективність права тощо. Однак мета проведення належної типологізації правових систем може бути досягнута тільки за умови, що увага дослідження зосереджуватиметься не тільки на праві в книгах, але й враховуватиме право на практиці, право, що існує у свідомості його суб'єктів. З цією метою окремі автори звертаються також до позаюридичних критеріїв (колоніальне походження, географія знаходження тощо), які на їхню здатні пояснити юридичні відмінності в правових системах. Тривалий час основною проблемою цього підходу була його культурна обмеженість. Більшість класифікацій побудована з точки зору західного права, тобто романо-германської сім'ї та сім'ї англо-американського права. Інші системи, сфери або групи потрапляли ніби в тінь, слугували простим додатком, третьою групою, об'єднаною загальною назвою «різне».

11. Поділ на правові сім'ї – це особливий процес розподілу правових систем, який може відбуватися на основі не будь-яких критеріїв, а найбільш істотних і значущих. У цьому випадку йдеться про типологізацію правових систем, визначення основних і найбільш поширених типів правових систем. Методологічний відбір елементів правової системи як критеріїв поділу має враховувати оцінку їх впливу на розвиток всієї системи, дослідження їх взаємозв'язків в аспекті «причина – наслідок». Саме ідеологічна складова – панівна правова свідомість та правова культура суспільства – повинні стати основними критеріями типологізації правових систем на правові сім'ї. Право, як явище суспільне, є наслідком формування певної правосвідомості в

суспільстві. Причому важливу роль відіграють як правова ідеологія, так і правова психологія. Форма всіх інших елементів правової системи – правових норм та їх системи, джерел права, особливостей правозастосування тощо є наслідком відповідної правосвідомості суспільства. Водночас застосування такого складного та багатогранного явища, як критерію поділу, може викликати певні труднощі під час дослідження. Тому в деяких випадках можливим є виокремлення інших додаткових критеріїв, які, з одного боку, повинні яскраво відбивати специфіку правосвідомості певного суспільства, а з іншого, – бути простими, інструментальними та зручними для порівняння. Одним з найбільш вдалих у цьому плані критеріїв є джерела права.

12. Поряд із загальноновизнаними сім'ями романо-германського та англо-американського права необхідно вирізнити дві окремі сім'ї (типи) релігійного та традиційного права. Головними причинами їх виокремлення є досить суттєві відмінності у праворозумінні, але водночас досить чітко простежується різниця і за інструментальним критерієм – джерелами права. Таким чином, чотири правові сім'ї – романо-германська й англо-американська, релігійна та традиційна – становлять чотири універсальні типи права, які репрезентують всю правову карту сучасного світу. Усі правові системи конкретних держав, державоподібних утворень або інших соціальних суб'єктів формувалися під впливом одного з цих основних типів права або їх комбінації.

13. Історія ісламської, християнської, індуїстської й іудейської релігійних систем свідчить про нерозривний взаємозв'язок правових норм, теологічних норм й моральних правил. Ці релігії визначають весь соціальний порядок як такий, що встановлений для виконання волі Божої, без диференціації на релігійні норми і світські, такий, що встановлює поведінку в цілому в суспільстві. У цьому сенсі релігійне переконання щодо Бога і щодо того, чого він очікує від людських істот, знаходить цілком реальне втілення в правилах поведінки в суспільстві.

14. Ісламське право сьогодні виступає наріжним каменем у підтвердженні ісламської ідентичності – не тільки в питанні позитивного права, але й, що більш важливо, як основи культурної унікальності. Ісламське право можна визначити як релігійно-правову систему, що регулює суспільні відносини всередині громади, яка сповідує іслам. Його характерними ознаками є: 1) нерозривний взаємозв'язок права й ісламу; 2) регулювання ісламським правом суспільних відносин переважно між мусульманами; 3) ісламське право робить наголос на обов'язках людини і санкціях за їх порушення; 4) архаїчний і казуальний характер права; 5) несистематизований характер права; 6) існування декількох течій і шкіл мусульманського права.

15. Іудейське (єврейське) право – це релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині єврейської громади, яка сповідує іудаїзм. Характерні риси іудейського права: 1) є складовою частиною іудаїзму; 2) мононаціональний характер правової системи; 3) існування

та розвиток єврейського права в умовах відсутності протягом значного історичного періоду своєї держави; 4) норми іудейського права роблять наголос на обов'язках та заборонах.

16. Канонічне право – це релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині громади, яка сповідує християнство. Характерні риси канонічного права: 1) нерозривний зв'язок з релігією – християнством; 2) систематизований характер канонічного права; 3) канонічне право в Європі розвивалося насамперед в умовах становлення особливого політико-правового статусу Римської церкви; 4) вплив римського права на процес розвитку системи канонічного права; 5) наявність у канонічного права складної внутрішньої структури – поділу на галузі; 6) канонічне право ніколи не розглядалося як вічне і незмінне – воно змінювалося відповідно до потреб часу; 7) створення двох систем канонічного права після розколу християнської церкви.

17. Індуське право – це релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині громади, яка сповідує індуїзм та характеризується такими ознаками: 1) індуське право є складовою індуїзму – релігії, що являє собою комплекс різноманітних релігійних, філософських і соціальних поглядів (вона суттєво відрізняється від аврамістичних релігій високим ступенем віротерпимості до інших релігій та поглядів, відсутністю чітко окресленої теологічної доктрини та єдиної релігійної організації); 2) персональний характер дії права, що поширюється тільки на осіб, які сповідують індуїзм, незалежно від того, в яких державах вони мешкають; 3) яскраво виражений кастовий характер; 4) в індуському праві існує кілька шкіл, наявність яких пояснюється різними причинами – значною різноманітністю населення і розмаїтістю джерел права; 5) індуське право зазнало сильного впливу інших правових систем – ісламського й англійського права.

18. Правові системи релігійного типу об'єднані в межах однієї правової сім'ї завдяки таким притаманним їм спільним рисам: 1) нерозривний зв'язок з відповідною релігією (ісламу, індуїзму, іудаїзму, християнства); 2) право розглядається як результат Божественного одкровення, а не як наслідок раціональної діяльності суспільства та держави; 3) персональний характер дії права, його поширення переважно на осіб, які сповідують відповідну релігію; 4) визнання соціальної цінності права, його необхідності для справедливого врегулювання суспільних відносин; 5) невизнання принципу формальної рівності прав людини, особа може наділятися різним правовим статусом – правами й обов'язками залежно від належності до певної групи, виокремленої за різними критеріями – статевим, національним, релігійним або соціальним.

19. Провідною тенденцією світового розвитку в останні десятиріччя стала глобалізація, серед головних аспектів якої слід назвати: геополітичні зміни сучасного середовища; глобальні трансформації та безпека розвитку політичних, економічних, соціальних систем; еволюція міжнародних відносин; співвідношення глобальних та національних факторів; проблеми

глобальних трансформацій; міжнародна економічна безпека та інші. Глобалізаційні процеси тією чи іншою мірою стосуються як окремих індивідів, так і цілих народів, держав, цивілізацій. Глобальні трансформації призводять до якісних змін у системі соціокультурних взаємовідносин, актуалізуючи широке коло проблем, пов'язаних із формуванням нової світової культури. Глобалізація разом з економічними, соціальними, політичними, екологічними та культурними також має і правові аспекти.

20. Основні тенденції розвитку права в умовах глобалізації: 1) універсалізація права, під якою необхідно розуміти вироблення загальновизнаних норм і принципів міжнародного права; 2) регіоналізація права, що становить процес правового регулювання міжнародних відносин, суб'єктами яких є територіальні (регіональні) економічні і політичні союзи, міжнародні організації тощо (наприклад, Європейський Союз, Рада Європи, ОБСЄ та ін.), а також окремі регіони держав, які можуть виступати учасником міжнародних відносин; 3) зміна національного права під впливом норм і принципів міжнародного права; 4) взаємовплив правових систем сучасності, який призводить до нівелювання деяких особливостей правових систем, має наслідком їх зближення, взаємне проникнення.

21. У сучасному західному суспільстві національними правовими системами визначено ту межу, яка відокремлює право від релігії. Релігійні правові системи, навпаки, засновані на тісному взаємозв'язку і навіть переплетенні релігії і права. Особливо рельєфно ця відмінність виявляється в активно обговорюваній в експертному і науковому середовищі проблеми співіснування мусульманської і європейської культури. Первісно правові системи континентальної Європи, функціонування яких сьогодні спрямоване на реалізацію принципу верховенства права, втілення стандартів прав людини й реалізації демократичних цінностей, мають релігійне, в першу чергу християнське, коріння. Тож традиція європейського права тісно пов'язана з християнським ученням. У наукових працях багатьох дослідників аргументовано доводиться, що християнство, зокрема канонічне право, є одним із стовпів, на якому ґрунтується романо-германське право, а отже, і правові системи багатьох європейських країн.

22. Слід визнати можливість пошуку в ісламській правовій системі аналогів цінностей, які західні суспільства визнають універсально-цивілізаційними – принципи свободи і демократії, а також поваги до прав людини, фундаментальних свобод і верховенства права. Правові системи західних суспільств визначають перелік і зміст таких цінностей, нормативно закріплюють їх і захищають. Ці цінності являють собою концентроване відображення результату функціонування права та визначення напрямів його подальшого розвитку. Сьогодні в мусульманському світі все більшої популярності здобуває теорія мусульманських реформаторів, які намагаються оновити ісламське право й посилити вплив ісламу в суспільному житті. Якщо узагальнити правові теорії мусульманських реформаторів, в основі яких лежить теорія цілей шаріату, то можна зробити

висновок: у ісламського права є певні універсальні цілі, цінності та принципи, які спрямовані на забезпечення добробуту людини. Серед таких основних цілей – захист релігії, життя, розуму, нащадків і майна людей. Однак реформатори визначають також й нові цілі. Деякі з них вважають, що серед них слід також виокремлювати захист прав людини, демократію, встановлення справедливого суспільства тощо. Проте необхідно наголосити, що йдеться не про запозичення західних цінностей, а про пошук власних у межах своєї релігійно-правової системи.

23. Історія ісламу знає чимало прикладів виникнення та функціонування багатьох демократичних інститутів задовго до їх утвердження в європейській політико-правовій думці. Одним з найбільш важливих фактів в історії розвитку ісламу є прийняття у 622 р. Статуту Медіни, або, як його почали позначати пізніше, Конституції Медіни. Цей документ виконував подвійну функцію: суспільного договору між різноманітними племенами й релігійними громадами та конституції нової держави. У ньому було закріплено право на життя, безпеку, власність, релігійну автономію та право на свободу віросповідання для всіх суб'єктів договору. Значення цього документу полягає в тому, що він є частиною Сунни Пророка – другого за значенням джерела, що разом з Кораном закладає фундамент ісламу та мусульманського права. Як передвісника формування демократичних традицій в управлінні державними справами слід згадати практику виборності перших чотирьох Праведних халіфів. І лише з приходом до влади династії Омеядів, які, наслідували приклад візантійської та іранської монархій, утверджується монархічна ідея династичного правління. Ще одним демократичним інститутом, який існує з перших років виникнення ісламу, є шура, яка може бути визначена як процедура прийняття рішення шляхом розмірковування та обговорення за участю як осіб, які зацікавлені у питанні, щодо якого виноситься рішення, так і осіб, що можуть допомогти у пошуку рішення. Саме на основі реалізації цього принципу в мусульманських країнах утворюються різноманітні органи народного представництва.

24. Справедливість є невід'ємною частиною ісламу, але має свої особливості й відмінності від західного розуміння, які знаходять вияв у певних обмеженнях, встановлених Кораном та іншими джерелами права. В ісламському світосприйнятті справедливість означає відведення всьому належного місця і рівне ставлення в усьому. Так само, як і в традиції Заходу, справедливість вважається моральною чеснотою, яку кожен мусульманин має розвивати в собі.

25. Концепція рівності в мусульманському праві не робить рівними абсолютно всіх. Так, права мусульман не можуть бути рівними у всьому з правами немусульман. Так само є недосяжною юридична рівність чоловіків і жінок, незважаючи на певну демократизацію в цьому напрямі, оскільки вважається, що Аллах створив чоловіка і жінку різними, що передбачає наділення їх різними правами та обов'язками. Для ісламу рівність – це рівність жінок між собою та чоловіків між собою, а не рівність чоловіка і жінки. Західна цивілізація пішла іншим шляхом,

проголосивши, що фактична та фізична нерівність не повинна враховуватися, і має встановлюватися однаковий правовий статус.

26. Одним із проявів важливих змін, що відбуваються під впливом західних правової і політичної систем, є ідея конституціоналізму, що визначається через низку фундаментальних правил. Усі конституції, що діють сьогодні в мусульманських країнах, впроваджують систему державних органів за прикладом систем демократичних країн відповідно до принципу поділу державної влади. Іслам визнає конституцію як базові правила життя в державі, прикладом яких була Конституція Медіни з часів Пророка Мухаммада, хоча насправді практично всі мусульманські країни не приймали конституцій, допоки не отримали незалежності після Другої світової війни.

27. В ісламському віровченні присутня ідея, близька до ідеї верховенства права, – ідея підпорядкованості правителів праву. Для мусульман є істиною, що Коран більшою мірою управляє суспільством, ніж будь-яка особа, покликана Аллахом діяти стримано і справедливо. Шаріат підкоряє усіх людських істот – чоловіків і жінок, багатих і бідних, освічених і неписьменних – одним і тим самим правилам. Він не робить жодних виключень, навіть для правителів. Якщо люди зобов'язані сплачувати щорічну десятину, то і правитель має це робити. Якщо роботодавець зобов'язаний платити своїм працівникам справедливу винагороду за працю, то і правитель має дотримуватися тих самих стандартів щодо державних службовців. Вихідне положення ісламської політичної думки полягає в тому, що ісламський правитель повинен не тільки вводити ісламські закони в дію, але й і сам підкорятися ним. Легітимність його правління вирішальною мірою залежить від того, чи дотримується він шаріату. Якщо правитель не здатен виконувати вимоги ісламського права, чи то в публічній своїй діяльності, чи то у приватному житті, його має бути усунено від правління.

28. Щодо конфлікту правових традицій в Європі, то в сучасних умовах найбільш перспективним слід визнати шлях установлення взаємодії та взаєморозуміння при збереженні відмінностей, тобто при збереженні різноманіття і національно-культурної ідентичності. Проблема потребує цілеспрямованих зусиль і наявності доброї волі з боку всіх учасників діалогу. Головною причиною таких конфліктів, що сьогодні наявні в Європі, є різна ідеологія і культурна традиція мусульманського світу та переважно християнської Європи. На основі цієї ідеології формується доволі різна шкала цінностей, яку кожне суспільство намагається підтримувати та захищати. Це актуалізує потребу вироблення правових механізмів врегулювання суспільних відносин, що виникають всередині мусульманської громади, але є предметом правового регулювання за канонами європейського праворозуміння. Проте відповідний правовий механізм буде залежати від того, яку глобалізаційно-культурну парадигму, або перспективу, обере Європа: культурний диференціалізм, або парадигму триваючих відмінностей; культурну конвергенцію, або зростаючу

схожість; культурну гібридизацію, або постійне змішування. Ключовим тут стає ставлення до культурно-цивілізаційних розбіжностей: чи приведе глобалізація до їх нівелювання, стирання шляхом поглинання одних іншими, гомогенізації (конвергенції); чи будуть вони, навпаки, укріплені, увічнені (диференціалізм, що лежить в основі припущення про «зіткнення цивілізацій») або ж буде йти процес їх змішування (гібридизація).

29. Можливими моделями правового регулювання може бути: 1) визнання та закріплення християнської традиції як фундаменту соціальної та правової системи Європи з відповідним ігноруванням мусульманської традиції; 2) дистанціювання від всіх релігій, послідовне проведення секуляризації права та держави; 3) визнання прав релігійних громад, у тому числі мусульманської, на регулювання окремих сфер життя на основі власних норм. Шлях, за якого відбувається визнання прав релігійних громад на регулювання окремих сфер життя на основі власних норм, може привести до релігійного порозуміння в Європі. Водночас він передбачає певний плюралізм права, що застосовується до різних громад, та можливість особам самим обирати, яким правом користуватися. Фактично йдеться про визнання соціальних норм як правил поведінки, які вироблені в межах певної спільноти й є обов'язковими тільки для її учасників – прихильників певної релігії. Принциповим у такому разі буде питання про розмежування сфер суспільного життя, що повинні регулюватися для всіх однаково, та сфер, які можуть регулюватися для різних громад по-різному. Можливість застосування релігійного, зокрема мусульманського, права, повинна поширюватися на сферу приватного права – насамперед сімейного та спадкового. Водночас загальні принципи європейського права – демократія, повага до прав людини, правова держава, верховенство права та інші, що закріплені у публічному праві, мають залишитися єдиними для всіх громадян незалежно від їх релігійного вибору.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи в сучасному світі : моногр. / Д. В. Лук'янов. – Х. : Право, 2015. – 352 с.
2. Лук'янов Д. В. Національна правова система України серед сімей правових систем сучасності / Д. В. Лук'янов // Національна правова система України: історія, стан та перспективи [в 5-ти т.] / під ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування та розвитку правової системи України. – С. 705–724.
3. Lukianov D. Religious legal systems: features and classification / D. Lukianov // Foundations of Comparative Law: Methods and Typologies / edited by W.E. Butler. – London : Wildy, Simmonds & Hill Publishing, 2011. – P. 304–317.

4. Лукьянов Д. В. Национальная правовая система Украины среди правовых семей современности / Д. В. Лукьянов // Правовая система Украины: история, состояние и перспективы [в 5 т.]. – Х. : Право, 2011. – Т. 1 : Методологические и историко-теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины / под общ. ред. М. В. Цвика, А. В. Петришина. – С. 819–841.

5. Lukianov D. V. The national legal system of Ukraine among Contemporary Legal Families / D. V. Lukianov // The legal system of Ukraine: past, present, and future. – Kharkiv : Pravo, 2013. – Vol. 1 : Methodological, historical, and theoretical problems of the forming and development of the legal system of Ukraine / general editor A. V. Petrishyn. – P. 726–745.

6. Lukianov D. V. Prospects for the Introduction of Islamic Law in Europe / D. V. Lukianov // The Interaction of Legal Systems: Post-Soviet Approach / Edited by: William E. Butler, Oleksiy V. Kresin. – London : Wildy, Simmonds and Hill Publishing, 2015. – P. 452–472.

Статті у наукових фахових періодичних виданнях України:

1. Лук'янов Д. В. Поняття і характерні риси мусульманського права / Д. В. Лук'янов // Проблеми законності: зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 81. – С. 3–8.

2. Лук'янов Д. В. Релігійні та традиційні правові системи: проблема класифікації / Д. В. Лук'янов // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – № 1-2. – С. 152–155.

3. Лук'янов Д. В. Канонічне право: поняття та особливості / Д. В. Лук'янов // Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. / за ред. Ю. П. Битяка. – Х. : Право, 2011. – Вип. 21. – С. 76–83.

4. Лук'янов Д. В. Сучасні погляди на проблему класифікації та типології правових систем / Д. В. Лук'янов // Порівняльне правознавство [Дод. до журн. «Право України»]. – 2012. – № 3–4. – С. 56–62.

5. Лук'янов Д. В. Мусульманське право в Європі: проблеми та перспективи / Д. В. Лук'янов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Сер. : Право. – 2012. – Вип. 12. – С. 8–11.

6. Лук'янов Д. В. Загальна характеристика іудейського права / Д. В. Лук'янов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Сер. : Право. – 2013. – Вип. 22. – Ч. I. – Т. 1. – С. 50–52.

7. Лук'янов Д. В. Ісламське право: ознаки та тенденції розвитку / Д. В. Лук'янов // Порівняльно-аналітичне право – 2013. – № 3-2. – С. 40–43 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: www.pap.in.ua.

8. Лук'янов Д. В. Правова система: структура та фактори впливу на неї / Д. В. Лук'янов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Сер. : Право. – 2013. – Вип. 2. – Ч. II. – Т. 1. – С. 73–76.
9. Лук'янов Д. В. Ідея конституціоналізму в ісламській правовій системі / Д. В. Лук'янов // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Сер. Юрид. науки. – 2013. – № 3. – С. 122–126.
10. Лук'янов Д. В. Джерела іудейського права та сучасне право Ізраїлю / Д. В. Лук'янов // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 3 (74). – С. 56–63.
11. Лук'янов Д. В. Права людини в релігійних правових системах / Д. В. Лук'янов // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3 – С. 30–34.
12. Lukianov D. V. The national legal system of Ukraine among Contemporary Legal Families / D. V. Lukianov // Law of Ukraine. – 2013. – №1. – P. 139–151.
13. Лук'янов Д. В. Правова система і держава: взаємозв'язок категорій / Д. В. Лук'янов // «Учёные записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского». – Сер. : Юрид. науки. – 2013. – № 2-1. – Т. 26 (65). – Ч. 1. – С. 91–96.
14. Лук'янов Д. В. Поняття «правова сім'я» в порівняльно-правових дослідженнях: методологічне значення / Д. В. Лук'янов // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Сер. : Юриспруденція. – 2013. – № 6-1. – Т. 2. – С. 238–242.
15. Лук'янов Д. В. Ісламське віровчення і цінність прав людини: можливість співіснування / Д. В. Лук'янов // Право України. – 2015. – № 2 (81). – С. 73–80.
16. Лук'янов Д. В. Правова система як предмет порівняльно-правових досліджень: характеристика за теорією систем / Д. В. Лук'янов // Вісник Національної академії правових наук України. – 2015. – №2. – С. 27–35.
17. Лук'янов Д. В. Субнаціональні правові системи: підходи до визначення / Д. В. Лук'янов // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 3. – С. 25–27 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: www.pap.in.ua.
18. Лук'янов Д. В. Ісламська правова система під впливом глобалізації / Д. В. Лук'янов // Право і громадянське суспільство. – 2015. – №1. – С. 4–13 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://lclaw.knu.ua>.
19. Лук'янов Д. В. Правові системи світу: історія і сучасність правосімейного підходу до типологізації / Д. В. Лук'янов // Право України. – 2015. – №9. – С. 81–89.
20. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи: виклики сучасності / Д. В. Лук'янов // Проблеми законності: зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. – Вип. 130. – С. 18–27.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

1. Lukianov D. Religious legal systems: features and classification / D. Lukianov // The Journal of Comparative Law. – 2010. – Vol. V. – Issue 1. – P. 232–242.
2. Lukianov D. V. The national legal system of Ukraine among contemporary legal families / D. V. Lukianov // East European and Russian yearbook of international and comparative law / Editor William E. Butler / Vols. 6–7. – Idyllwild, California : Publisher Charles Schlacks Jr., 2012–2013. – P. 25–41.
3. Лукьянов Д. В. Национальные и наднациональные правовые системы в современном мире / Д. В. Лукьянов // Закон и жизнь: междунар. научн.-практ. правов. журнал (г. Кишинёв, Республика Молдова). – 2013. – № 8/4 (260). – С. 38–42.
4. Lukianov D. V. Legal families approach consistent patterns and trends / D. V. Lukianov // The European Political and Law Discourse. – 2015. – Vol. 2. – Issue 1. – P. 168–175.
5. Lukianov D. V. The structure of the legal system / D. V. Lukianov // Recht der Osteuropäischen Staaten. – 2015. – №3. – P. 253–259 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reos.uni-goettingen.de/>.

Тези та інші публікації, які додатково відображають результати дослідження:

1. Лук'янов Д. В. Особливості концепції мусульманського права / Д. В. Лук'янов // Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України: зб. тез (за матер. XIX Харків. політологічних читань). – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2007. – С. 122–124.
2. Лук'янов Д. В. Правова політика України як один з критеріїв класифікації правової системи / Д. В. Лук'янов // Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ : XXI Харківські політологічні читання (матер. міжнар. наук.-теорет. конф.). – Х. : НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування АПрН України, 2008. – С. 133–135.
3. Лук'янов Д. В. Проблеми класифікації і типології правових систем сучасності / Д. В. Лук'янов // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. статей / за ред. : Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губернського, І. С. Гриценка. – К. : Логос, 2009. – С. 72–77.
4. Лук'янов Д. В. Види правових систем у сучасному світі / Д. В. Лук'янов // Правова система України: проблеми і тенденції розвитку: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 3 черв. 2010 р.) – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010 – С. 9–10.
5. Лукьянов Д. В. Проблема определения критериев классификации правовых систем современности / Д. В. Лукьянов // Компаративистика – 2010: сравнительное правоведение, сравнительное государствоведение, сравнительная политология: матер. междунар. научн.-практ. и учебн.-метод. конф. / под ред. А. Ю. Саломатина. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2011. – С. 31–38.
6. Лукьянов Д. В. Различия правовых систем традиционного и религиозного типа / Д. В. Лукьянов // Сравнительное правоведение в странах Азиатско-Тихоокеанского региона-IV: матер.

международ. научн. конф. (г. Улан-Удэ, 13 апр. 2012 г.) / науч. ред. Ю. П. Гармаев. – Улан-Удэ : Изд-во Бурятского ун-та, 2012. – С. 52–55.

7. Лукьянов Д. В. Реформа правовых систем на постсоветском пространстве / Д. В. Лук'янов // История российской правовой системы и правовой культуры: в 2-х ч.: матер. международ. науч. конф., посвящ. Году российской истории (Архангельск, 30 окт. – 1 нояб. 2012 г.) / ред. сост. С. О. Шаляпин ; Сев. (Арктич.) федер. ун-т им. М. В. Ломоносова. – Архангельск : Типограф. «А4», 2013. – Ч. 1. – С. 131–135.

8. Лукьянов Д. В. Особенности правовой системы Японии / Д. В. Лукьянов // Сравнительное правоведение в странах Азиатско-Тихоокеанского региона – V: матер. международ. науч. конф. молодых ученых (г. Улан-Удэ, 12 апр. 2013 г.). – Улан-Удэ, 2013. – С. 28–31.

9. Лук'янов Д. В. Мусульманське право в практиці Європейського суду з прав людини / Д. В. Лук'янов // Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : матер. 2-ї міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20-21 верес. 2013 р.) / за ред. С. В. Ківалова ; Націон. ун-т «Одеська юрид. академія». – О. : Фенікс, 2013. – С. 139–140.

10. Лук'янов Д. В. Ислам і стандарти з прав людини / Д. В. Лук'янов // Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина : зб. тез наук. доп. і повідом. II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 6 груд. 2013 р.) / редкол. : А. П. Гетьман, Ю. Г. Барабаш, С. Г. Серьогіна та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 239–242.

11. Лук'янов Д. В. Конвергенція основних правових систем на початку ХХІ ст. / Д. В. Лук'янов // Актуальні проблеми розвитку права і держави в умовах міжнародних інтеграційних процесів : матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ : Акад. митної служби України, 2013. – С. 61–62.

12. Лукьянов Д. В. Перспективы внедрения мусульманского права в Европе / Д. В. Лукьянов // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. праць / за ред. : С. В. Ківалова, Ю. С. Шемшученка ; Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». – О. : Фенікс, 2013. – С. 93–95.

13. Лук'янов Д. В. Західні правові цінності в ісламській правовій системі / Д. В. Лук'янов // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників ювілейного X міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 12 – 13 груд. 2014 р.). – Л. : Галицька Видавнича Спілка, 2015. – С. 195–208.

14. Лукьянов Д. В. Национальные и наднациональные правовые системы в современном мире / Д. В. Лукьянов // Ежегодник украинского права : сб. науч. тр. / отв. за вып. А. В. Петришин. – Харьков : Право, 2014. – №6. – С. 122–130.

15. Лукьянов Д. В. Конфликт правовых традиций в Европе / Д. В. Лукьянов // Правовые традиции. Жидковские чтения = Tradition. Zhidkov's readings : матер. междунар. научн. конф. (г. Москва, 29-30 марта 2013 г.) / под ред. Г. И. Муромцева, М. В. Немытиной. – М. : РУДН, 2014. – С. 340–346.

16. Лукьянов Д. В. Правовая система Украины: тенденции развития / Д. В. Лукьянов // Правовые реформы в постсоветских странах: достижения и проблемы : междунар. научн.-практ. конф. (г. Кишинев, 28-29 марта 2014 г.) / орг. ком. : В. Бужор [и др.]. – Кишинев : Iulian (Tipogr. «Cetatea de Sus»), 2014. – С. 45–47.

17. Лук'янов Д. В. Релігійний фактор в рішеннях Європейського Суду з прав людини / Д. В. Лук'янов // Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : матер. 3-ї міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19-20 верес. 2014 р.) / Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». – О. : Фенікс, 2014 – С. 164–170.

18. Lukianov D. V. Religious issues in the case-law of the European Court of Human Rights / D. V. Lukianov // Prava a slobody človeka a občana: mechanismus ich implementacie a ochrany roznych oblastiach prava : Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie (Bratislava, 19 – 20 septembra 2014) / Paneuropska vysoka škola, Fakulta prava. – Bratislava : Paneuropska vysoka škola, 2014. – P. 311–314.

19. Лукьянов Д. В. Особенности концепции свободы слова в исламе / Д. В. Лукьянов // Свобода релігії і свобода слова після Charlie Hebdo : зб. есе до «круглого столу» Харківського юридичного товариства 25 лютого 2015 р. / упоряд. : Д. Вовк, О. Уварова. – Х., 2015. – С. 28–31.

20. Лукьянов Д. В. К вопросу о причинах религиозно-правовых конфликтов в Европе (размышления после трагедии в Charlie Hebdo) / Д. В. Лукьянов // Сучасні проблеми порівняльного правознавства : зб. наук. пр. / за ред. Ю. С. Шемшученка. – Ужгород – Київ : Вид-во Говерла, 2015 – С. 57–58.

21. Лук'янов Д. В. Правові системи Західної Європи і релігійні правові системи / Д. В. Лук'янов // Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина : зб. тез наук. доп. і повідом. III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 22 трав. 2015 р.) / редкол. : А. П. Гетьман. – Х. : Вид-во Права людини, 2015. – С. 202–204.

22. Лукьянов Д. В. Ты все еще Шарли? / Д. В. Лукьянов // Правові проблеми цивілізаційного вибору України : матер. всеукр. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. Вишнякова Олександра Костянтиновича (м. Одеса, 6 листоп. 2015 р.). – О. : Фенікс, 2015. – С. 243–247.

23. Lukianov D. V. Legal system as object of comparative legal researches: description according to the theory of systems / Д. В. Лукьянов // Yearbook of Ukrainian law : Coll. Of scientific papers. – Kh. : Law, 2016. – №8. – P. 64–71.

24. Лукьянов Д. В. Религиозно-правовая семья: понятие, характерные черты и структура: учеб. пособ. / Д. В. Лукьянов. – Харьков : Штрих, 2003. – 48 с.
25. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи / Д. В. Лук'янов // Порівняльне правознавство: підруч. / за заг. ред. В. Д. Ткаченка. – Х. : Право, 2003. – С. 178–234.
26. Лук'янов Д. В. Традиційні правові системи / Д. В. Лук'янов // Порівняльне правознавство: підруч. / за заг. ред. В. Д. Ткаченка. – Х. : Право, 2003. – С. 235–260.
27. Порівняльне правознавство: програма навч. дисципліни / уклад. : В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов. – Х. : НЮАУ, 2004. – 7 с.
28. Лукьянов Д. В. Традиционно-правовая семья: понятие, характерные черты и структура учеб. пособ. / Д. В. Лукьянов. – Харьков : Штрих, 2004. – 32 с.
29. Лук'янов Д. В. Політико-правові вчення у середні віки (V – XIV ст.) / Д. В. Лук'янов // Історія вчень про державу і право: підруч. / за ред. : Г. Г. Демиденка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – С. 48–55.
30. Лук'янов Д. В. Правова система суспільства / Д. В. Лук'янов // Загальна теорія держави і права: підруч. // за ред. : М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – С. 560–574.
31. Лук'янов Д. В. Правові системи та правові сім'ї як основні об'єкти порівняльного правознавства / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк // Порівняльне правознавство : підруч. / за ред. О. В. Петришина: – Х. : Право, 2011. – С. 26–60. *(Особистий внесок здобувача: сформульовано визначення правової системи, її структуру та види, критерії поділу на правові сім'ї)*
32. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи / Д. В. Лук'янов // Порівняльне правознавство : підруч. / за ред. О. В. Петришина – Х. : Право, 2011. – С. 194–238.
33. Лук'янов Д. В. Традиційні правові системи / Д. В. Лук'янов, Г. П. Пономарьова // Порівняльне правознавство : підруч. / за ред. О. В. Петришина – Х. : Право, 2011. – С. 239–262. *(Особистий внесок здобувача: сформульовано ознаки традиційних правових систем, відмежовано їх від релігійних)*
34. Лук'янов Д. В. Порівняльне правознавство : тести / уклад. : О. В. Зінченко, Д. В. Лук'янов, О. В. Петришин ; за заг. ред. О. В. Петришина. – Х. : Цифра Принт, 2013. – 70 с. *(Особистий внесок здобувача: укладено тести, присвячені релігійним правовим системам)*
35. Лук'янов Д. В. Правова система суспільства / Д. В. Лук'янов // Теорія держави і права : підруч. / за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – С. 341–347.
36. Лук'янов Д. В. Правничі системи сучасності : навч.-метод. посіб. для самостійної роботи та семінарських занять для студентів денної форми навчання / уклад. : О. В. Петришин, О. В. Зінченко, Д. В. Лук'янов, І. В. Михайленко. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, 2016. – 36 с. *(Особистий внесок здобувача: укладено теми, присвячені релігійним правовим системам)*

37. Лук'янов Д. В. Правничі системи сучасності : навч.-метод. посіб. для самостійної роботи та семінарських занять для студентів заочної форми навчання / уклад. : О. В. Петришин, О. В. Зінченко, Д. В. Лук'янов, І. В. Михайленко. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, 2016. – 22 с. *(Особистий внесок здобувача: укладено теми, присвячені релігійним правовим системам)*

38. Лук'янов Д. В. Правничі системи сучасності : програма для студентів денної форми навчання (галузь знань 0302 «Міжнародні відносини», напрям підготовки 6.030202 «Міжнародне право» освітньо-кваліфікаційний рівень «Бакалавр».) / уклад. : О. В. Петришин, О. В. Зінченко, Д. В. Лук'янов, І. В. Михайленко. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, 2015. – 10 с. *(Особистий внесок здобувача: укладено теми, присвячені релігійним правовим системам)*

39. Лук'янов Д. В. Порівняльне правознавство : хрестоматія для юрид. вищих навчальних закладів і факультетів : навч. посіб. / уклад. : О. В. Петришин, О. В. Зінченко, Д. В. Лук'янов. – Х. : Право, 2016. – 1024 с. *(Особистий внесок здобувача: укладено джерела права, які використовуються у релігійних правових системах)*

АНОТАЦІЯ

Лук'янов Д. В. Релігійно-правові системи світу: порівняльно-правове дослідження. – на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2016.

Дисертацію присвячено релігійним правовим системам як окремому правовому феномену, що існує у сучасному світі поряд із національними, субнаціональними, квазінаціональними та міжнародними правовими системами. Автором здійснено теоретичне узагальнення та вирішення наукової проблеми, яка полягає у наданні порівняльно-правової характеристики релігійно-правових систем світу, а також визначенні їх місця на правовій мапі світу та особливостей їх взаємодії з іншими системами.

Визначено місце релігійної правової сім'ї поряд із іншими основними типами права – романо-германським, англо-саксонським і традиційним – та основні напрями взаємодії з ними.

В роботі також розкрито основні напрями впливу глобалізаційних процесів на взаємодію правових систем, зокрема систем релігійного права, та з'ясувати можливість їх співіснування з національними правовими системами, побудованими на західних правових цінностях – свободи і демократії, прав людини, верховенства права.

Ключові слова: правова система, правова сім'я, релігійна правова система, національна, субнаціональна, квазінаціональна, міжнародна правові системи, ісламська (мусульманська), канонічна, індуська, іудейська (єврейська) правові системи.

АННОТАЦІЯ

Лукьянов Д. В. Религиозно-правовые системы мира: сравнительно-правовое исследование. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины. Харьков, 2016.

Диссертация посвящена религиозным правовым системам как отдельному правовому феномену, существующему в современном мире наряду с национальными, субнациональными, квазинациональными и международными правовыми системами. Автором предложено теоретическое обобщение и решение научной проблемы, которая заключается в сравнительно-правовой характеристике исламской (мусульманской), канонической, индусской и иудейской (еврейской) правовых систем мира и формировании на этой основе общетеоретической модели религиозной правовой системы, а также определении их места на правовой карте мира и особенностей их взаимодействия с другими правовыми системами.

Раскрыты основные признаки правовой системы, определена ее структура. Проведено обобщение основных подходов к пониманию понятия «правовая семья», выяснено методологическое значение «правосемейного» подхода в сравнительно-правовых исследованиях.

Установлено, что правовые системы религиозного типа объединены в одну правовую семью благодаря таким присущим им общим чертам: 1) неразрывная связь с соответствующей религией (исламом, индуизмом, иудаизмом, христианством); 2) право рассматривается как результат Божественного откровения, а не как следствие рациональной деятельности общества и государства; 3) персональный характер действия права, его распространение только на лиц, исповедующих соответствующую религию; 4) признание социальной ценности права, его необходимости для справедливого урегулирования общественных отношений; 5) непризнание принципа формального равенства прав человека, наделение людей разным правовым статусом – правами и обязанностями в зависимости от принадлежности к определенной группе, выделенной по разным критериям – половому, национальному, религиозному, социальному.

Определено место религиозной правовой семьи на правовой карте мира наряду с другими основными типами права – романо-германским, англо-саксонским и традиционным, а также возможные модели взаимодействия между ними. Главным критерием выделения четырех

правовых семей является достаточно существенные различия в правопонимании, но в то же время достаточно четко прослеживается разница и по инструментальному критерию – источниками права. Таким образом, четыре правовые семьи – романо-германская и англо-американская, религиозная и традиционная – составляют четыре универсальные типы права, которые охватывают всю правовую карту современного мира. Все правовые системы конкретных государств, государственноподобных образований или других социальных субъектов формировались под влиянием одного из этих основных типов права или их комбинации.

В работе раскрыты основные направления влияния глобализационных процессов на взаимодействие правовых систем, в частности систем религиозного права, и выяснена возможность их сосуществования с национальными правовыми системами, основанными на западных правовых ценностях – свободе и демократии, правах человека, верховенстве права. Определено, что история ислама знает немало примеров возникновения и функционирования демократических институтов задолго до их утверждения в европейской политико-правовой мысли. Это может создать фундамент в поиске общих ценностей и предотвращении цивилизационных конфликтов в Европе.

Ключевые слова: правовая система, правовая семья, религиозная правовая система, национальная, субнациональная, квазинациональная, международная правовые системы, исламская (мусульманская), каноническая, индусская, иудейская (еврейская) правовые системы.

SUMMARY

Lukiyanov D. Religious legal systems of the world: comparative law research. – Manuscript.

A thesis for a Scientific Degree of Doctor of Sciences (Law) in speciality 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Sciences. – Kharkiv, 2016.

The thesis is devoted to religious legal systems as a separate legal phenomenon which exists in the modern world along with national, sub-national, quasi-national and international legal systems. The author suggests a theoretical synthesis and solution of scientific problem which is a comparative legal characterization of the Islamic (Muslim), canon, Hindu and Jewish legal systems of the world. The general theoretical model of religious legal system as well as the determination of their place in the legal world map and characteristics of their interaction with other legal systems are developed in the thesis.

The author outlines the main features of the legal system and determines its structure. A summary of the main approaches to understanding the concept of “legal family” is made. The methodological value of the “legal family approach” comparative legal studies is pointed out. It was found that the type of religious legal systems are integrated into a single legal family thanks to their inherent common features.

The place of religion in the family law legal map of the world along with the other main types of rights – the Roman-Germanic, Anglo-Saxon and traditional is determined.

The paper covers the main areas of impact of globalization processes on the interaction of legal systems, in particular of religious legal systems, and clarifies the possibility of coexistence with the national legal systems based on Western legal values – freedom and democracy, human rights, the rule of law.

Keywords: legal system, legal family, religious legal system, national, sub-national, quasi-national, international legal systems, Islamic (Muslim), canon, Hindu, Jewish legal systems.

Відповідальний за випуск
доктор юридичних наук, професор
С. П. Погребняк

Підписано до друку 21.04.2016 р. Формат 60х90 1/16.

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.

Ум. друк. арк. 1,7. Обл.-вид. арк. 1,9.

Тираж 150 прим. Зам. № _____

Видавництво «Право»
Національної академії правових наук України
61024, м. Харків, вул. Чернишевська, 80А